

O OBRADOIRO DE COMUNICACIÓN ORAL: PROPOSTAS DE ACTUACIÓN DIDÁCTICA

Xosé Ramón Fernández Vázquez
Centro de Formación e Recursos de Ourense

RESUME

O obradoiro de comunicación oral revélase nos centros escolares como unha ferramenta axeitada para desenvolver estratexias de potenciación dunha dimensión que tradicionalmente foi alonxada dos currículos lingüísticos desenvolvidos na institución escolar. O dominio dos distintos rexistros nos que se manifesta a oralidade ten acadado no momento presente unha grande saliencia no noso contorno social polo que é necesaria a súa incorporación urxente ós centros educativos. Ó longo deste artigo fundamentámo-la necesidade de actuación neste ámbito, deseñando unha proposta de diferentes estratexias a desenvolver nun obradoiro de comunicación oral. Sinalamos, ó mesmo tempo, algunhas acotacións relevantes ó respecto da acción didáctica executada en cada unha das accións propostas.

ABSTRACT

The workshop on oral communication reveals itself at teaching institutions as an appropriate tool to develop promotion strategies of one skill –the oral expression- which traditionally was moved away from the linguistic curricula followed in the teaching institution. The fluency in the several registers in which oral expression is at work has got at present a great relevance in our social scene. Accordingly it is necessary its urgent incorporation into educative institution. In this paper we lay the foundations of the necessity of actuation in this field, designing one proposal of several strategies to develop in a workshop on oral communication. At the same time, we raise some relevant issues with respect to the didactic action put in practice in every one of these actions.

1. INTRODUCCIÓN

Tanto nos contextos culturais escasamente evolucionados como nos contornos tecnoloxicamente avanzados, a dimensión oral aparece como unha nota común das respectivas dinámicas relacionais. Mentres que no primeiro tipo de contextos a memoria xoga un relevante papel na configuración dos mecanismos de transmisión cultural, no segundo caso a memoria participa dun papel de menor proxección toda vez que a transmisión cultural e comunicativa se produce en referentes mixtos nos que se constata unha coexistencia das manifestacións orais e máis das manifestacións escritas. No marco europeo esta coexistencia dual das manifestacións lingüísticas non se proxectou na moderna institución escolar, onde a oralidade foi proscriba de xeito sistemático, en aras dunha potenciación asimétrica da dimensión escrita (ABASCAL et al., 1993, p. 167). As causas deste comportamento institucional teñen sido ben diversas. LOMAS e OSORO (1993, p. 19) sinalan entre as razóns deste desequilibrio a devaluación dos esquemas clásicos polos que a intervención pública e oral -retórica, dialéctica...- era unha das dimensións nucleares e especificamente atendidas no ensino, a crenza tópica de que o alumnado xa cultiva a fala en exceso sen que se faga necesario desenvolver este aspecto no ámbito do ensino formalizado, a pervivencia da crenza de que a aprendizaxe en aspectos orais debe de ubicarse unicamente nos primeiros niveis

do ensino regulado e, por último, a existencia de importantes carencias ó respecto na formación inicial do profesorado encargado do ensino da lingua.

Como consecuencia desta situación a actividade escolar no ámbito da lingua dirixiuse preferentemente hacia a potenciación da escrita -actuando especialmente no ámbito do coñecemento do sistema lingüístico formal e da súa corrección normativa sen desenvolver, polo tanto, aspectos “*textuais*” nin “*contextuais*” do mesmo- en detrimento da oralidade que quedaba sempre a expensas do voluntarismo do profesorado e sometido ás limitacións xurdidas da carencia de materiais elaborados, tanto de produción editorial como de calquera outro tipo (CASSANY, 1994, p. 136).

No momento presente a situación semella atoparse nun intre de cambio. A Reforma educativa ten propiciado que no eido da didáctica das linguas se apliquen fundamentos xurdidos tanto nas Ciencias da Educación como nas Ciencias da Linguaxe -a “*análise discursiva*”, a “*etnografía lingüística*”, a “*sociolingüística*”, etc.- que implican a proxección das aprendizaxes fundamentalmente sobre o ámbito da comunicación, outorgando así á oralidade unha relevancia anteriormente descoñecida.

Nese marco de potenciación da dimensión oral da lingua dende a vertente comunicacional que xurde da LOGSE podemos ubicala implantación estratéxica de obradoiros para o desenvolvemento da comunicación oral no ensino regulado. Así por exemplo no caso da Comunidade Galega a proposta dun obradoiro de comunicación oral na etapa da ESO tenta responder -Orde do 30 de abril de 1996 (DOG do 29 de maio)- ás novas necesidades do alumnado que se atopa nun estadio evolutivo no que se manifestan novas demandas tanto no ámbito afectivo -necesidade de habilidades no eido da comunicación e da relación interpersonal- como no espacio estritamente cognitivo (o acceso ó coñecemento prodúcese por medio dunha linguaxe, basicamente oral, que non se domina aínda en profundidade). A esta dobre motivación unen ABASCAL et al. (1993, p. 161) outro factor: a existencia de expectativas, por parte das persoas adultas, ó respecto da competencia comunicativa oral dos/das adolescentes. En efecto as persoas adultas tenden a plantexar esixencias con respecto ós parámetros de expresión e comprensión lingüística dos rapaces e rapazas. Tales expectativas teñen aínda maior peso se estas persoas adultas que fan a súa proxección sobre o alumnado exercen unha función docente.

A razón na que se xustifica a necesidade dun obradoiro de lingua oral aparece especialmente definida polas limitacións de tipo temporal que dificultan traballar aspectos da oralidade no marco específico da clase de lingua. Deste xeito ó obradoiro atribúeselle unha dimensión complementaria con respecto ó proceso didáctico normal desenvolvido na aula. Sen embargo existen outras razóns a ter en consideración: por un lado a propia complexidade do feito lingüístico oral suxire o deseño de intervencións nesta liña e por outro o papel mediador da lingua no marco das diferentes áreas curriculares determina a relevancia de actuacións específicas destinadas á adquisición e mellora das capacidades comunicativas no eido da lingua oral para a súa posterior instrumentalización na acción didáctica (ABASCAL et al., 1993, p. 163).

Unha segunda reflexión previa relaciónase coa ubicación deste obradoiro de comunicación oral dentro do mapa das materias optativas para o 1º ciclo da etapa de educación secundaria obrigatoria (ESO). Unha análise dese mapa lévanos á conclusión de que a categoría outorgada ó

obradoiro de comunicación oral no caso galego presenta un carácter claramente subalterno: a súa existencia dependerá das demandas de pais e nais, dos/das titores/as e da opinión dos departamentos de orientación. Ademais tanto esta optativa como o “*Obradoiro de matemáticas*” posúen un menor peso específico que a optativa “*Segunda lingua estranxeira*” que é de oferta obrigatoria para os centros por mor da súa implicación na configuración operativa e funcional das aprendizaxes escolares e que, consecuentemente, se revela como a máis demandada.

2. AS ACTIVIDADES NO OBRADOIRO DE COMUNICACIÓN ORAL

Unha proposta posible de actividades para o desenvolvemento do obradoiro de comunicación oral na ESO pode aparecer articulada en torno a dous núcleos: dunha parte as actividades de recepción de secuencias orais e, doutro lado, as accións incardinadas no eido da produción oral ou da interacción conversacional.

2.1. O traballo sobre a recepción oral

Calquera docente reconece no alumnado da ESO a habitual existencia de limitacións e carencias en relación con determinadas habilidades -seguimento das explicacións sobre calquera tema, dominio do rexistro irónico, etc.- que implican dificultades para un acceso óptimo de dito alumnado a boa parte dos textos orais. É por isto recomendable deseñar no obradoiro unha secuencia de accións nas que se teñan en conta actuacións específicas no eido da pre-escoita para posteriormente acceder ás que propiamente desenvolven a escoita.

Entre as actividades de pre-escoita adoitan resultar moi efectivos os trabalinguas orais, especialmente cando a súa dificultade depende dos esquemas de ordenación sintáctica do texto que deben de ser descubertos polo alumnado (esquemas de simetría, asimetría, concatenación, rima ou antirrima, etc.). O seu manexo obriga a prestar unha atención selectiva e continuada ós textos que son escoitados polo que constitúen un entrenamiento potencialmente productivo para unha ulterior atención ós diversos aspectos que conflúen na oralidade. Un exemplo de trabalinguas sintáctico pode se-lo seguinte:

*“Díxolle a perdiz ó coello:
¿Que fas aí meu vello?
¿Que fas aí perdiz?
Díxolle o coello”*

En relación ás actividades de escoita propiamente ditas cómpre sinala-lo interese -polo que teñen de motivadoras para a maioría do alumnado por mor do seu carácter lúdico- daquelas que se basean nos mecanismos de funcionamento conversacional habitual. Así, a xeito de exemplo, son recomendables técnicas como a do “*rumor*”, a da perda de información que é conseguinte á transmisión oral e outras similares (Véxase ó respecto ZABALZA, 1991, pp. 177-179).

De tódolos xeitos as actividades de escoita que mellor se desenvolven no obradoiro de comunicación oral son aquelas que se realizan en base ós recursos existentes na sonoteca -construída con fragmentos textuais orais procedentes do entorno familiar, escolar, social e mediático- coa que debe de contar todo obradoiro de comunicación oral (CASSANY, 1994, pp. 123-128) . Estas actividades realízanse en base a textos orais recollidos en soporte magnético -preferentemente vídeo, pero pode dar óptimos resultados a cinta magnetofónica- no que se recollen diversas secuencias orais que poden servir para analizar e traballa-la totalidade dos formatos nos que se manifesta a oralidade: permiten, por exemplo observa-las normas que configuran cada tipoloxía textual oral, potencian a reflexión sobre a relación entre as manifestacións orais e o tipo discursivo, etc.

2.2. Actividades para a produción e comunicación

Estas actividades acadan unha especial relevancia naqueles contextos nos que se producen interferencias entre os rexistros lingüísticos por mor da convivencia de dúas ou máis linguas (a situación da Comunidade Galega constitúe un claro exemplo). Habida conta da función da lingua oral como instancia menos estruturada na que estas interferencias se resolven, é fundamental acadar un correcto funcionamento na expresión e na interacción verbal.

Tradicionalmente vense aceptando como clasificación tipo dos discursos orais, en función dos xestores da intervención, a seguinte:

	- NARRACIÓN
* <u>MONOXESTIONADOS</u>	- DESCRIPCIÓN
	- EXPOSICIÓN
* <u>PLURIXESTIONADOS</u>	- DIÁLOGO
* DÚAS PERSOAS	- ENTREVISTA
	- CONVERSA
* VARIAS PERSOAS	- DEBATE/ARGUMENTACIÓN

A continuación analizaremos máis en detalle algunhas das posibilidades de cada unha destas tipoloxías dos discursos orais para a súa aplicación no marco do obradoiro de comunicación oral.

a. O traballo no eido da narración oral

A narración constitúe, sen dúbida, unha das actividades orais que con máis tradición se asocian ó mundo da infancia. Sen embargo cómpre que o alumnado non se quede só no aspecto “*cultural*” desta realidade senón que potencie conscientemente a adquisición e mellora da técnica narrativa. Para este fin é necesario desenvolver no obradoiro de comunicación oral estratexias de traballo específicas que inclúan a narración de contos, de “*sucedidos*”, de chistes, de anécdotas... coa finalidade de descubri-los mecanismos que subxacen nas mesmas e apropiarse deses rudimentos técnicos na medida do posible.

Tamén é necesario traballar no marco do obradoiro dúas técnicas antagónicas pero igualmente importantes: o resume e maila ampliación. O desenvolvemento do resume potencia a capacidade de síntese, de diferenciación entre o relevante e o accesorio, de concisión conceptual. Pola contra a ampliación -ata calquera límite- da secuencia oral concreta desenvolve no alumnado habilidades de expansión textual tan necesarias en contextos comunicativos.

Nesta liña resulta interesante a modificación de historias ou de argumentos narrativos mediante a exposición oral dos mesmos. Esta modificación -que resposta a un dos fundamentos metodolóxicos básicos do obradoiro de comunicación oral (o carácter lúdico e creativo da actividade)- pode adoptar varios formatos diferentes: cambios no punto de vista da narración, ubicación do episodio narrado en contextos distintos ó orixinal, supresión ou introducción de elementos novedosos, cambios no inicio ou no remate da historia, creación de innovacións argumentais nunha narración clásica ou calquera outra variante.

Outro bloque de actividades ha de ir dirixido a desenvolve-la invención de narracións orais. Tamén neste caso as posibilidades potencialmente productivas son moi numerosas. Algunhas destas posibilidades poden ser:

- * A creación de historias a partir de dúas ou máis palabras clave (técnica equivalente á que Rodari denominou “*binomio fantástico*”)
- * A creación de narracións a partir de hipóteses fantásticas (invención dunha historia a partir dunha situación ficticia ou extravagante)
- * A repetición de esquemas argumentais coñecidos (por exemplo da secuencia: “*Situación inicial - detonante que racha o equilibrio inicial - aventura na que se busca e atopa unha solución - retorno a unha situación equiparable á inicial*”)
- * O uso da técnica de “*Contos por palabras*” (invención de historias orais a partir de anuncios por palabras aparecidos na prensa diaria ou semanal)
- * A construción grupal dunha narración (cada alumno/a aporta unha pequena secuencia que fai avanzar unha narración, aínda que sen rumbo fixo)
- * A técnica da construción interrogativa na que cada membro do obradoiro plantexa unha resposta a unha pregunta precedente dun compañeiro/a e fai posteriormente unha interrogación ó compañeiro/a seguinte, avanzando deste xeito a narración.

b. Para aborda-la descripción:

As actividades de descripción oral esixen como pre-requisito o dominio dos procedementos de enumeración ordenados en base a criterios previamente determinados.

Unha vez minimamente dominadas estas habilidades é factible traballar en tres ámbitos: o retrato, tanto persoal como alleo, en diversas claves (expresionista, seria, etc.), a descripción de fotografías, paisaxes e conxuntos de elementos e a descripción obxectual (mesmo en base a xogos de adiviñas nos que é necesario atopalo xogo de referencia).

Como suxerencia pode resultar interesante, de cara ó desenvolvemento das prestacións lingüísticas do alumnado dun xeito parello ó traballo estrictamente descriptivo, a realización de descripcións evitando a utilización dos verbos-base -"ser", "estar" e "haber"- dun xeito gradual: comezase evitando empregar o verbo "haber", empregado como apoiatura lingüística máis común, gradando as dificultades progresivamente mediante a evitación dos outros dous verbos.

c. A exposición oral no obradoiro de comunicación:

O traballo no obradoiro con actividades de tipo expositivas require dunha preparación previa para un desenvolvemento axeitado das mesmas: por exemplo é necesario o coñecemento da técnica de elaboración de guións para facilitarlle ó alumnado unha visión global e exhaustiva dos diversos aspectos temáticos que configuran o tópico a desenvolver.

Cómpre prestar unha atención especial tanto ós aspectos lingüísticos (léxico, imaxes a utilizar, etc.) como a aqueles outros paralingüísticos e extralingüísticos.

Ten tamén un papel relevante o desenvolvemento de estratexias de motivación ante estas actividades. Neste eido adoita resultar moi efectiva a implicación do alumnado que actúa como escoitante por medio da toma de notas sobre o contido exposto e mediante o desenvolvemento dunha valoración da exposición escoitada. Isto último é realmente importante por canto os parámetros de valoración son deseñados e construídos polo propio alumnado que deste xeito coñece perfectamente os factores relevantes das exposicións e polo tanto tratará de amoldarse ós mesmos cando lle toque o seu turno de exposición.

Igualmente se deben de planificar e realizar actividades de entrenamiento baseadas na repentización (por exemplo falar improvisadamente de calquera tema por moi descabelado ou ficticio que poida resultar). Estas accións potencian a capacidade discursiva do alumnado así como a súa habilidade para a construción de textos orais non conxionados entre si.

d. Diálogo e conversa: as estratexias fundamentais:

Pola propia evolución na adquisición nos mecanismos da comunicación do alumnado tanto o diálogo como a conversa -o matiz diferencial básico de ámbalas actividades plurixestionadas estriba unicamente no número de falantes en interacción- convértese na primeira forma de traballo no obradoiro de comunicación oral. A presenza física dos interlocutores determina un estatus de

importancia ás características físicas -sexo, idade, etc.- dos falantes. Precisamente por mor da inmediatez dos interactuantes no feito comunicacional acadan grande relevancia, ademais do propio código oral, o manexo dos códigos cinéticos e proxémicos.

Tanto o diálogo como a conversa poden ser canalizados no marco do obradoiro de comunicación oral dende unha opción na que predomine o carácter espontáneo ou dende un formato máis dirixido no que respecta a factores configuradores das actividades. Ámbalas dúas son relevantes polo que deberán de desenvolverse no obradoiro accións propias de cada ámbito.

As actividades colaborativas e en equipos constitúen unha boa ferramenta para o desenvolvemento da práctica da lingua oral dende unha perspectiva espontánea toda vez que incentivan á totalidade de compoñentes dos equipos de traballo nas tarefas de conversa.

Como actividades específicas, con considerable potencial no que respecta á sistematización da tarefa, son recomendables aquelas accións baseadas no desenvolvemento de roles por parte dos alumnos e alumnas. Tamén se lle debe conferir grande saliencia a aquelas actividades construídas en torno ó eixo da conversación telefónica (interaccións verbais de tipo temático, elaboración de mensaxes cruzadas entre contestadores automáticos, etc.).

e. A potencialidade da entrevista

Na realización das entrevistas -sexan estas reais ou resposten a un xogo de rol- a preparación das mesmas ha de aparecer vertebrada en tres núcleos: a elección da persoa e/ou do tema, a documentación sobre esa persoa ou tema e a construción do cuestionario que se ha de plantexar. Este último momento deberá de adaptarse ó nivel do público - neste caso ó do alumnado presente no obradoiro de comunicación oral-, ha de estar constituído por cuestións abertas que eviten respostas demasiado breves da persoa entrevistada, as preguntas han de estar construídas con precisión, claridade e relación entre elas e, por último, han de ser sempre deseñadas algunhas cuestións de “*reserva*” para o caso de que as inicialmente previstas resultaran insuficientes ou fose necesario recentra-lo tema.

Durante o desenvolvemento da entrevista traballarase no obradoiro a escoita activa por parte dos interactuantes -tanto a persoa entrevistada como aquela que dirixe a entrevista-, prestarase atención á linguaxe corporal (ton, contacto visual, etc.) e insistirase no respecto das normas de interacción (respeto estrito dos turnos de palabra, asentimento para expresar que se entende o que a outra persoa afirma, etc.)

No primeiro ciclo da ESO adoitan ser enormemente eficaces -no eido da motivación- as entrevistas entre iguais -do alumando entre si- pero nas que se desenvolven contidos relacionados co ámbito da educación sentimental e coa propia autopercepción afectiva de rapaces e rapazas - as relacións cos pais e nais, o papel da amizade, a inseguridade, os desexos persoais, as relacións de parella, etc.- polo que implican de argumentos de fonda implantación toda vez que se referiren a situacións nas que o alumando se sente intimamente reflectido resultando, polo tanto, de considerable peso específico en termos de incentivación do interese e da participación.

Son comúns as actividades de entrevista baseadas en xogos de rol nas que alguén desenvolve un papel no que representa a un personaxe de calquera ámbito e resposta ás cuestións como o faría o personaxe en cuestión. Estas actividades son interesantes dende a óptica do traballo en aspectos concretos da comunicación oral ou da técnica da entrevista. Ademais admiten algunhas variacións de tipo lúdico -por exemplo adiviña-lo papel que desenvolve o alumno que resposta á entrevista- que poden significar un incremento no seu atractivo.

Como actividades específicas de entramento nas destrezas de resposta cabe sinalar aquelas que desenvolven as entrevistas nas que se prima unha resposta repentizada. Estas cuestións plantexadas adoitan ser impredecibles, posúir grandes doses de hilaridade e pertencer a eidos alleos á experiencia cotiá do alumnado.

f. Unha acción complementaria: a argumentación

A argumentación non aparece contemplada no DCB do obradoiro de lingua oral, sen embargo CROS (1995) sinala que é relevante o seu desenvolvemento porque as estratexias de argumentación non se aprenden no seo familiar e ademais o alumnado adoita presentar dificultades para percibir a estrutura do tema, o que o leva a repetir constantemente os mesmos argumentos ou a realizar argumentacións de tipo moi xenérico. Por isto pensamos con ABASCAL (1995) que, sequera como pre-requisito a desenvolver de cara ó seguinte ciclo da ESO, o traballo coa argumentación debe de estar minimamente presente entre as actividades desenvolvidas nun obradoiro de comunicación oral.

Cobra relevancia o traballo en base a debates ou en base a actividades que requiran contraponer distintos puntos de vista (cine-fórum, cómic-fórum, etc.) ou a potenciación do consenso en base a estratexias de razonamento de cada membro do grupo. En todas estas actividades debe de quedar claro que non pode existirla descalificación persoal, nin botar man do recurso á autoridade, do mesmo xeito que non se permite recurrir a argumentos de tipo xenérico.

3. PARA REMATAR: CONDICIÓNS PARA A OPTIMIZACIÓN DUN OBRADOIRO

Inicialmente cómpre insistir na importancia que posúe o tratamento da dimensión oral da lingua desenvolvido dun xetito específico -que sirva para correxir as limitacións de tipo temporal que eivan habitualmente as clases cotiás de lingua, impedindo o desenvolvemento axeitado de dita dimensión- no marco de obradoiros nos que se poden desenvolver actividades amplamente diversificadas que se refiren á adquisición de distintas capacidades polo alumnado.

É necesario, obviamente, dispor dunha dotación adecuada en termos de recursos didácticos para o traballo no obradorio. Entre estes recursos posúe unha especial relevancia a sonoteca que deberá de ser paulatinamente incrementada con aportacións recollidas no contexto, nos medios de comunicación ou en actuacións orais en referentes formalizados, tanto polo alumnado como polo profesorado.

A búsqueda da competencia comunicativa leva aprelladas dúas implicacións de tipo metodolóxico: a de partir dos intereses do alumnado á hora de deseñar actividades no seo do obradoiro e a de darlle un marcado carácter lúdico ó seu desenvolvemento dado que isto implica un notable incremento na motivación do alumnado e na incentivación da participación comunicativa espontánea ou dirixida. Ademais resulta estrictamente necesario adapta-los recursos espaciais a esta dimensión comunicativa polo que estes deben posuír un carácter polimórfico e funcional que permita distintos tipos de interacción comunicativa entre o alumnado.

De tódolos xeitos un dos factores máis relevantes para o éxito educativo destes obradoiros radica na figura do profesorado. Para o traballo coa oralidade nestes contextos é necesario que aquel posúa un perfil profesional caracterizado pola capacidade de manexar contextos didácticos de baixo nivel de estruturación. Igualmente ha de ser capaz de liderar procesos de aprendizaxe nos que un elemento fundamental é a autoconstrucción das actividades por parte do alumnado. Ademais o persoal docente ha de ser quen de xestionar con tenacidade as dificultades -considerables e plurais- que actúan no sentido de invalida-los formatos comunicativos. En resume o profesorado deberá exercer de guía-compa eiro máis que de referente de autoridade para unha axeitada optimización das accións realizadas nun obradoiro de comunicación oral.

BIBLIOGRAFÍA

- ABASCAL, D. (1995): "Registro de los usos orales. La sonoteca", *Textos*, 3, pp. 42-51.
- ABASCAL, D.; BENEITO, J. M. e VALERO, F. (1993): *Hablar y escuchar. Una propuesta para la expresión oral en la enseanza secundaria*, Barcelona, Octaedro.
- BARA, L. e LOURENZO, M. (1996): *O diálogo. Lingua e literatura galega na ESO*, Vigo, Xerais.
- CALSAMIGLIA, H. (1994): "El estudio del discurso oral", *Signos*, 5, pp. 18-29.
- CASSANY, D., LUNA, M. e SANZ, G. (1994): *Enseñar lengua*, Barcelona, Graó.
- CROS, A. (1995): "La argumentación oral: una propuesta para la enseñanza secundaria", *Textos*, 3, pp. 52-58.
- DEL RÍO, M. J. (1993): *Psicopedagogía de la lengua oral: un enfoque comunicativo*, Barcelona, ICE-Horsori.
- DOCAMPO, X. P. (1992): *Falar e escoitar*, Vigo, Xerais.
- LITTLEWOOD, W. (1994): *La enseñanza de la comunicación oral. Un marco metodológico*, Barcelona, Paidós.
- LOMAS, C. e OSORO, A. (Comp.) (1993): *El enfoque comunicativo de la enseñanza de la lengua*, Barcelona, Paidós.
- MEORO, H. e MIR, M. (1995): *Textos conversacionales. La entrevista. La carta. El diálogo*, Barcelona, Oikos-Tau.
- PÉREZ CRESPO, M. C. et al. (1997): *A expresión oral a través dos textos literarios*, Muros, Toxosoutos.
- REYZÁBAL, M. V. (1993): *La comunicación oral y su didáctica*, Madrid, La Muralla.
- RODARI, G. (1991): *Gramática de la fantasía*, Barcelona, Aliorna.
- ZABALZA, M. A. (1991): *Diseño y desarrollo curricular*, Madrid, Narcea.